

De Weg naar het Kwaad: *Sonderweg, Butterfly Effect of Black Swan Event?*

Alexander van Loon

7 april 2010

Introductie

Teleologische of finalistische geschiedschrijving, geschiedschrijving vanuit een opvatting dat de geschiedenis naar een einddoel toewerkt, is er in vele soorten en maten. Een van de oudste vormen is de eschatologie van het Jodendom die beschrijft hoe de geschiedenis uiteindelijk zal leiden tot het einde der tijden. In de negentiende eeuw was teleologie kenmerkend voor het gedachtegoed van Hegel en Marx. Een van de recentste voorbeelden is het boek *The End of History and the Last Man* van de filosoof en politiek econoom Francis Fukuyama. Hij schreef dat de opkomst van de Westerse liberale democratie misschien de laatste fase van de socioculturele ontwikkeling van de mens inluit en de uiteindelijke regeringsvorm zou zijn in onze geschiedenis.¹

Een andere recente vorm van teleologische geschiedschrijving is de *Sonderweg*these (een speciale weg naar de moderniteit) die in de tweede helft van de twintigste eeuw is geformuleerd. Een belangrijk verschil met de eerder genoemde vormen van teleologische geschiedschrijving is dat de *Sonderweg* met de wijsheid van achteraf het einddoel van de geschiedenis in het verleden positioneert in plaats van in de toekomst. De voorstanders van de *Sonderweg* leggen Duitsland langs de meetlat van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk om te stellen dat Duitsland zich anders dan normaal had ontwikkeld. Hun centrale argument is dat er geen sprake was van een revolutie van de middenklasse of bourgeoisie omdat

zij geen politieke macht vergaarden, en dat de adel en het leger daarom de politiek bleven domineren.² De resultaten van die abnormale ontwikkeling waren de Eerste Wereldoorlog, het falen van de Weimarrepubliek, de opkomst van het nazisme en de Tweede Wereldoorlog. De *Sonderweg* was oorspronkelijk een idee over de Duitse geschiedenis, maar het heeft ook ideeën over een Italiaanse en Japanse *Sonderweg* geïnspireerd.^{3,4}

Eerst zal ik reflecteren op de historiografie en de methode van geschiedwetenschap die is bedreven met betrekking tot de *Sonderweg*. Daarna zal ik twee andere, in de geschiedwetenschap minder conventionele, visies toepassen op de *Sonderweg*. Dat zijn de chaostheorie die oorspronkelijk uit de natuurwetenschappen afkomstig is, maar sindsdien ook veel is toegepast in de sociale wetenschappen, en het concept van *Black Swan Events* van de epistemoloog en wetenschapsfilosoof Nassim Nicholas Taleb. Ik sluit af met mijn eigen standpunt.

Voorstanders

Het concept van de *Sonderweg* werd in de jaren 1960 geformuleerd door de Duitse historicus Hans Ulrich Wehler. Volgens Wehler werd het desastreuze verloop van de Duitse moderne geschiedenis veroorzaakt door onvoltooide modernisering. De economische modernisering ging niet gepaard met sociale en politieke modernisering. De industrialisatie met permanente technologische revolutie had de Duitse

¹Francis Fukuyama. *The End of History and the Last Man*. London 1992.

²David Blackbourn en Geoff Eley. *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. New York 1984, 10, 13.

³Paul Corner. "The Road to Fascism: An Italian *Sonderweg*?" In: *Contemporary European History* 11.2 (2002), p. 273–295.

⁴Sebastian Conrad. "Entangled Memories: Versions of the Past in Germany and Japan, 1945–2001". In: *Journal of Contemporary History* 38.1 (2003), p. 85–99.

samenleving moeten laten ontwikkelen tot een die uit wettelijk vrije en politiek verantwoordelijke burgers zou bestaan, wat in het geval van Duitsland niet gebeurde.⁵

In de decennia die volgden heeft het concept zich doorontwikkeld. Bijvoorbeeld de Duitse historicus Kocka is voorstander van een aangepaste *Sonderweg*. De *Sonderweg* is beter in staat om het falen van de Weimarrepubliek te verklaren dan de opkomst van het nationaal-socialisme dat werkelijk nieuw was. Duitse bijzonderheden die belangrijk zijn voor de val van de Weimarrepubliek zijn de late Duitse eenwording die vooral door de elite werd gerealiseerd en de slechte invloed van nationalisme. De structuren en processen van de *Sonderweg* hebben de val van de Weimarrepubliek en de overwinning van het nationaal-socialisme dus gefaciliteerd.⁶

Tegenstanders

Blackbourn en Eley zien wel continuïteit in de Duitse geschiedenis, maar verwerpen de *Sonderweg*these. Het model kan niet stellen dat de uitkomst van 1933 al vastlag in 1848 omdat het leidt tot 'teleological blandness'. Volgens hen heeft Duitsland geen aparte ontwikkeling doorgemaakt in de zin van de *Sonderweg*, maar als gevolg van een ongelukkige samenloop van omstandigheden.⁷ Fitzpatrick is het niet eens met wetenschappers die een causale relatie zien in de Namibische genocide van 1904 en de Holocaust. De beide vormen van genocide door de Duitsers hadden een ander karakter, de Afrikanen waren de 'ander', de Joden waren het abjecte deel van het Duitse volk zelf.⁸ Iggers beoordeelt de *Sonderweg* niet, maar geeft een samenvatting van de kritiek op de these. De *Sonderweg* werd bekritiseerd omdat het stelt dat er maar een juist pad naar de moderniteit leidde en omdat het de politieke en sociale ontwikkelingen van het Westen in het algemeen en Duits-

land in het bijzonder te simpel voorstelt.⁹

Chaostheorie

Hoewel de chaostheorie oorspronkelijk tot stand kwam in de natuurwetenschappen is het interdisciplinair omdat het de aard van systemen in het algemeen als onderwerp heeft.¹⁰ Het heeft ook toepassing gevonden in de sociale wetenschappen,¹¹ en ik denk dat de principes van chaostheorie ook historici een inzicht kunnen geven.

De chaostheorie is wellicht het meest bekend in de vorm van een metafoer, het *Butterfly Effect*. De metafoer luidt dat een vlinder in Peking die met zijn vleugels lucht verplaatst de volgende maand de vorming van een storm in New York kan beïnvloeden. Het illustreert dat het weer een goed voorbeeld is van een chaotisch systeem omdat het verloop van het weer sterk afhankelijk is van een grote hoeveelheid initiële variabelen oftewel startomstandigheden. Voor weersvoorspelling moeten metingen en berekening worden gemaakt, maar deze hebben een beperkte precisie en zijn niet foutloos. Voor de korte termijn heeft dat geen gevolgen, maar op de lange termijn kunnen extreem kleine imperfecties in metingen en berekeningen grote gevolgen hebben. Daarom is het weer van morgen accuraat te voorspellen, maar is de voorspelling van het weer over zeven dagen veel minder betrouwbaar. De naam van de theorie moet dus niet verkeerd begrepen worden, omdat achter schijnbaar toevallige gebeurtenissen in een systeem orde is verborgen.¹²

Volgens chaostheorie moet de onvoorspelbaarheid als orde worden gezien die werkt op basis van complexe wiskundige formules. Mijn idee om een verbinding te leggen tussen chaostheorie en geschiedwetenschap lijkt in de eerste instantie een slecht idee omdat de geschiedenis niet geregeerd wordt door natuurwetten of formules, maar het is

⁵Georg G. Iggers. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Middletown, Connecticut 2005, 69.

⁶Jürgen Kocka. "German History before Hitler: The Debate about the German *Sonderweg*". In: *Journal of Contemporary History* 23.1 (1988), p. 3–16, 11–13.

⁷Blackbourn en Eley, *The Peculiarities of German History*, 33, 292.

⁸Matthew P. Fitzpatrick. "The Pre-History of the Holocaust?: The *Sonderweg* and *Historikerstreit* Debates and the Abject Colonial Past". In: *Central European History* 41.3 (2008), p. 477–503, 502–503.

⁹Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, 69.

¹⁰James Gleick. *Chaos: Making a New Science*. New York 1988, 5.

¹¹Mark S. Mosko. "Introduction: A (Re)Turn to Chaos: Chaos Theory, the Sciences, and Social Anthropological Theory". In: *On the Order of Chaos: Social Anthropology and the Science of Chaos*. Red. door Mark S. Mosko en Frederick H. Damon. New York 2005, 1–2.

¹²Gleick, *Chaos*, 8, 20–23.

geen unicum in de historiografie. Friedrich Engels vertelde bijvoorbeeld in 1883 op de begrafenis van Karl Marx dat Marx de wet van de ontwikkeling van de menselijke geschiedenis had ontdekt, net zoals Charles Darwin de wet van de ontwikkeling van de organische natuur had ontdekt.¹³ Uiteindelijk heeft het marxisme afgedaan omdat het te pretentief was in zijn aspiratie een wet te zijn, om diezelfde fout niet te maken wil ik terughoudend zijn.

Laten wij de geschiedenis als een chaotisch systeem bij uitstek zien. In de geschiedenis kan één persoon immers een verschil maken. Deze visie is incompatibel met de *Sonderweg*, maar op zeer subtiele wijze. De chaostheorie staat de deterministische visie op de geschiedenis zoals in de *Sonderweg* of zelfs het marxisme niet in de weg, misschien is er wel een wet die het verloop van de geschiedenis stuurt. Echter, het zou praktisch onmogelijk zijn deze wet te ontdekken, omdat het aantal initiële variabelen onvoorstelbaar groot zou zijn en dus praktisch onkenbaar en onmeetbaar. Met andere woorden, de *Sonderweg* zou waar kunnen zijn, maar het zou overmoedig zijn om te denken de ontwikkeling van Duitsland te kunnen verklaren.

Zwarte zwanen

Taleb is veel meer dan alleen een epistemoloog en wetenschapsfilosoof. Hij is ook een essayist, professor op het gebied van risicobeheer, handelaar op Wall Street, beheerder van een *hedge fund* en een gebruiker van financiële wiskunde. Deze eigenschappen maken hem tot een van de weinige mensen die wellicht enigszins in de buurt komen van het Renaissance-ideaal van de *homo universalis*. Hij heeft ook een interessante boodschap voor historici.

Het centrale begrip in zijn boek *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable* zijn *Black Swan Events*, vernoemd naar het voorbeeld van de ontdekking van de zwarte zwaan. Voordat Europeanen de zwarte zwaan in Australië ontdekten waren zij er van overtuigd dat zwanen altijd wit zijn op basis van millennia van observaties van zwanen. *Black Swan Events* hebben drie kenmerken: ze zijn uitzonderlijk omdat ze onverwacht zijn, ze hebben grote consequenties, en na de gebeurtenis leidt de menselijke

aard er toe dat wij een uitleg geven voor de gebeurtenis en het voorspelbaar maken.¹⁴

Wanneer het menselijk brein nadenkt over geschiedenis heeft het last van drie problemen: de illusie van begrip, omdat veel mensen denken te begrijpen wat er gebeurt in een wereld die in werkelijkheid meer complex is; de retrospectieve vervalsing, omdat wij gebeurtenissen alleen nadat zij gebeurd zijn kunnen beoordelen; de overwaardering van feitelijke informatie en de handicap van mensen die autoriteit bezitten of geleerd zijn, vooral wanneer zij gaan categoriseren. Van het eerste probleem geeft Taleb als voorbeeld degenen die naar het buitenland vluchtten als gevolg van de oorlog in Libanon, de revoluties in Cuba, Iran en Rusland. Zij dachten snel weer terug te kunnen keren omdat zij de problemen in hun thuisland van een korte duur achtten en dachten te begrijpen wat er gaande was. Zij kwamen bedrogen uit, de gebeurtenissen waren op dat moment bizar met betrekking tot het verleden, maar achteraf gezien leken de gebeurtenissen helemaal niet zo vreemd. Als consequentie van het tweede probleem probeert de mens toch een uitleg te verzinnen voor dergelijke gebeurtenissen, ook al waren ze niet te verklaren. Het zit in de aard van de mens omdat wij niet met onvoorspelbaarheid kunnen omgaan. De geschiedenis springt van breuk naar breuk met trillingen daar tussen in, de geschiedenis kruipt niet. Toch gelooft de mens, en historici in het bijzonder, een voorspelbare, kleine en incrementele vooruitgang. Dat maakt ons goed in zelfbedrog. Een voorbeeld van een beschrijving van de geschiedenis zonder de retrospectieve vervalsing is het boek *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934–1941* van de journalist William Shirer dat de gebeurtenissen beschreef terwijl ze plaatsvonden. Terwijl de gebeurtenissen plaatsvonden werd de Tweede Wereldoorlog helemaal niet verwacht. Pas met de wijsheid van achteraf zagen veel historici het conflict als onvermijdelijk. De historicus Niall Ferguson leverde later met een empirische methode bewijs voor de stelling dat de oorlog onverwacht was omdat de mogelijkheid dat er oorlog zou uitbreken niet in de prijzen van obligaties was verwerkt.¹⁵

Taleb vertelt ons dat wij sceptisch moeten zijn

¹³James J. Sheehan. "Culture". In: *The Nineteenth Century: Europe 1789–1914*. Red. door T.C.W. Blanning. Oxford 2000, 140.

¹⁴Nassim Nicholas Taleb. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. London 2008, xvii–xviii.

¹⁵Ibid., 8–14.

over ons vermogen om zowel de geschiedenis als de toekomst te begrijpen. De Eerste en Tweede Wereldoorlog zijn goede voorbeelden van *Black Swan Events* die niet voorspelbaar waren.

De traditionele uitleg

Het feit dat er in 1914 een oorlog zou uitbreken was niet onverwacht, maar dat deze oorlog later de geschiedenis in zou gaan als de Eerste Wereldoorlog, uitermate destructief zou zijn, jaren zou duren en een belangrijke oorzaak voor een Tweede Oorlog zou zijn was wel onverwacht. Op basis van de ervaringen met Duitse Oorlog van 1866 en de Frans-Pruisische Oorlog van 1870 werd gedacht dat de oorlog binnen een paar weken beslist zou zijn. De Franse maarschalk Foch verklaarde na het Verdrag van Versailles in 1919 als roepende in de woestijn dat er geen vrede was bereikt maar een wapenstilstand voor twintig jaar.¹⁶

De Tweede Wereldoorlog werd echter niet verwacht, en was ook niet onvermijdelijk. Een belangrijke oorzaak van de opkomst van het nazisme in Duitsland was de Grote Depressie in het begin van de jaren dertig. Ook grepen Frankrijk en Groot-Brittannië niet in bij de remilitarisering van het Rijnland in 1936 en voerden een beleid van *appeasement* om oorlog te voorkomen.¹⁷ Adolf Hitler functioneerde in de Eerste Wereldoorlog als ordonnans, een relatief gevaarlijke functie, en was het doel van meerdere mislukte moordaanslagen.

Als het Verdrag van Versailles Duitsland minder strenge voorwaarden voor vrede had opgelegd, als de Grote Depressie niet had plaatsgevonden, als Adolf Hitler de Eerste Wereldoorlog niet had overleefd of als de Fransen en Britten hadden ingegrepen bij de remilitarisering van het Rijnland zou de Tweede Wereldoorlog misschien nooit hebben plaatsgevonden. Ook volgens de traditionele uitleg lag de uitkomst van de speciale weg die Duitsland in de negentiende eeuw insloeg allerminst vast.

Het valt op dat het boek *Western Civilization: Beyond Boundaries* wat ik heb gebruikt om de uitleg van de traditionele geschiedschrijving weer te geven, lijdt aan de restrospectieve vervalsing die Taleb beschrijft. Het boek gebruikt bijvoorbeeld de ti-

tels *The Illusion of Stability, 1919–1930* en *The Tortured Decade, 1930–1939* voor een tweetal hoofdstukken.

Conclusie en standpunt

De gecombineerde inzichten die de chaostheorie, de *Black Swan logic* en de traditionele uitleg van de geschiedenis ons geven tonen naar mijn mening aan dat het idee van de *Sonderweg* belachelijk en onhoudbaar is. Althans, de *Sonderweg* zoals die is geformuleerd door Wehler. Dat geldt wat mij betreft ook voor teleologische geschiedschrijving in het algemeen. Het geeft ons als historici ook stof tot nadenken over wat teleologische geschiedschrijving mogelijk maakt, namelijk de wijsheid van achteraf. Het is makkelijk om in de val te lopen van de retrospectieve falsificatie, zoals Taleb schreef.

De voorstanders van de *Sonderweg* die een aangepaste versie voorstellen kunnen op meer sympathie van mij rekenen, Kocka's visie acht ik niet onredelijk. Maar ook met een aangepaste versie blijft hij voor mij te sterk een voorstander van een visie waarin *structure* dominant is en *agency* te weinig aandacht krijgt. *Structure* is het idee dat structuren bepalend zijn voor het verloop van de geschiedenis en individuen beïnvloeden en beperken in hun keuzes en mogelijkheden. *Agency* is het tegenovergestelde, volgens dat concept bestaan structuren niet onafhankelijk van de mens en bezitten individuen handelingsvrijheid om het verloop van de geschiedenis te beïnvloeden. Er zijn goede argumenten voor de notie dat de val van de Weimarrepubliek te verwijten is aan het handelen van individuen in plaats van dat structuren een cruciale rol spelen zoals in Kocka's '*Sonderweg-lite*'.¹⁸

De *Sonderweg* is teleologische geschiedschrijving die het verleden als onderwerp heeft en (in de huidige vorm) na dat verleden – na de Tweede Wereldoorlog – is geschreven. Andere vormen van teleologische geschiedschrijving met een meer geschiedfilosofische inslag beschrijven niet alleen het heden maar voorspellen ook de toekomst. Enerzijds zijn dat vormen die wij in de eenentwintigste eeuw als wetenschappers niet meer serieus nemen, zoals het dogma van de Abrahamitische religies en het marxisme, anderzijds zijn dat ook recente ideeën

¹⁶Thomas Noble et al. *Western Civilization: Beyond Boundaries*. Boston 2008, 765, 772, 797.

¹⁷Ibid., 848–849, 862–863.

¹⁸David F. Lindenfield. "Causality, Chaos Theory, and the End of the Weimar Republic: A Commentary on Henry Turner's *Hitler's Thirty Days to Power*". In: *History and Theory* 38.3 (1999), p. 281–299, 283.

zoals het *End of History* van Fukuyama. De centrale these van het werk van Taleb is dat wij niet goed in staat zijn om de toekomst te voorspellen.¹⁹ De laatste vorm van teleologische geschiedschrijving is daarom nog meer laakbaar dan de *Sonderweg*.

Referenties

- Blackbourn, David en Geoff Eley. *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. New York 1984.
- Conrad, Sebastian. "Entangled Memories: Versions of the Past in Germany and Japan, 1945-2001". In: *Journal of Contemporary History* 38.1 (2003), p. 85-99.
- Corner, Paul. "The Road to Fascism: An Italian *Sonderweg*?" In: *Contemporary European History* 11.2 (2002), p. 273-295.
- Fitzpatrick, Matthew P. "The Pre-History of the Holocaust?: The *Sonderweg* and *Historikerstreit* Debates and the Abject Colonial Past". In: *Central European History* 41.3 (2008), p. 477-503.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. London 1992.
- Gleick, James. *Chaos: Making a New Science*. New York 1988.
- Iggers, Georg G. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Middletown, Connecticut 2005.
- Kocka, Jürgen. "German History before Hitler: The Debate about the German *Sonderweg*". In: *Journal of Contemporary History* 23.1 (1988), p. 3-16.
- Lindenfield, David F. "Causality, Chaos Theory, and the End of the Weimar Republic: A Commentary on Henry Turner's *Hitler's Thirty Days to Power*". In: *History and Theory* 38.3 (1999), p. 281-299.
- Mosko, Mark S. "Introduction: A (Re)Turn to Chaos: Chaos Theory, the Sciences, and Social Anthropological Theory". In: *On the Order of Chaos: Social Anthropology and the Science of Chaos*. Red. door Mark S. Mosko en Frederick H. Damon. New York 2005.
- Noble, Thomas et al. *Western Civilization: Beyond Boundaries*. Boston 2008.
- Sheehan, James J. "Culture". In: *The Nineteenth Century: Europe 1789-1914*. Red. door T.C.W. Blanning. Oxford 2000.
- Taleb, Nassim Nicholas. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. London 2008.

¹⁹Taleb, *The Black Swan*.